

प्रकरण - पहिले

मराठी ग्रामीण कविता व ना. धों. महानोर

प्रकरण - पहिले

मराठी ग्रामीण कविता व ना. धो. महानोर

प्रस्तावना :-

ग्रामीण कविता हा साहित्यातील इतर वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच एक वाङ्मयप्रकार होय. 'ग्रामजीवनातील संवेदनशीलतेसह ग्रामीण भाषा आणि ग्रामीण जीवनानुभवांनी परिपक्व ठरणारी कविता' असे विशेषत्वाने या वाङ्मयप्रकाराबद्दल आपणास म्हणता येईल. या त्याच्या वैशिष्ट्यांनी त्याचे वेगळेपण आपल्या लक्षात राहते.

शिक्षणाच्या झालेल्या प्रसारामुळे खेड्यातील अनेक शिक्षितांनी आपली अनुभवसृष्टी ग्रामीण शब्दरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यातूनच ही मराठी ग्रामीण कविता उदयास आलेली आहे. ग्रामीण मराठी कविता म्हणून प्रथम मानकरी ठरलेल्या महात्मा फुले, केशवसुत यांच्या कवितांपासून सुरु झालेली ग्रामीण मराठी कवितेची वाटचाल स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात वास्तव ग्रामीण जीवनानुभवातून अस्सल, कसदार ग्रामीण कविता जन्मास आली आहे. या ग्रामीण कवितेचा प्रवाह आज आपणास वैभवी वाटचाल करताना दिसतो.

या कवितेत ग्रामीणतेच्या तळागाळापर्यंत पोहोचणारी सखोलता आणि सूक्ष्मता आहे. ही कविता खेड्यांचे बदलते स्वरूप, तेथील जनजीवन, निसर्गसौंदर्य यांचा अचूक वेद्य घेते. स्वानुभवातून प्रकट होणाऱ्या आणि ग्रामीण मनाचा हुंकार असणाऱ्या मराठी ग्रामीण कवितेस मराठी साहित्याच्या इतिहासात निश्चितच मानाचे स्थान आहे. प्रस्तुत प्रकरणातून मराठी ग्रामीण कवितेची वाटचाल संक्षिप्तपणे मांडून ना. धो. महानोरांच्या काव्य प्रवासातील टप्पे मांडले आहेत.

आधुनिक मराठी ग्रामीण कवितेची वाटचाल :-

मराठी साहित्याच्या दालनामध्ये ग्रामीण कवितेला अनन्यसाधारण महत्त्व असून एकूणच मराठी कवितेच्या मागे अनेक शतकांची समृद्ध अशी परंपरा आहे. ज्या कवितेत ग्रामीण जनजीवनाचे चित्रण ग्रामीण संवेदनशीलतेने केलेले असते तिला ग्रामीण कविता असे म्हणतात.

म. जोतीराव फुले यांच्या १८५३ मधील 'निर्मिकाचा शोक' या काव्यरचनेत मुख्यतः परिवर्तनवादी जाणिवा व्यक्त होताना दिसतात. त्याचबरोबर ग्रामीण जाणिवाही दिसून येतात. 'अखंडा'तील 'कुळंबीण' मध्ये कृषिक्षेत्रातील कष्टमय जीवनाची संवेदना प्रभावीपणे टिपलेली आहे.

BARR. GAKASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

म. फुलेंच्या कवितेनंतर केशवसुतांनी मराठी कवितेला लौकिक व आधुनिक बनवले. केशवसुतांनी १८७५ साली काव्यलेखनाला प्रारंभ केला. सामान्यतः त्यांच्या कवितांची संख्या १४० च्या आसपास आहे. त्यांच्या एकूणच काव्यसृष्टीवर इंग्रजी वाइमयाचा फार मोठा प्रभाव दिसून येतो. सामाजिक कविता, निसर्गकविता, प्रेमकविता आदी नवनवीन विषय मराठीमध्ये त्यांनीच प्रथम हाताळलेले आहेत. म्हणूनच केशवसुतांना आधुनिक मराठी काव्याचे जनक असे म्हणतात.

केशवसुतांचा जन्म कोकणातल्या एका निसर्गरम्य खेड्यात झाला. ते निसर्गाच्या सान्निध्यातच लहानाचे मोठे झाले. अशा वेळी त्यांच्या कवितेतून निसर्गाचे वर्णन येणे अपरिहार्य ठरते. आपल्या मनातील विविध भावना व्यक्त करताना त्यांनी निसर्ग प्रतिमांचा आधार घेतला आहे. ‘एक खेडे’ (लेखन काळ, १८८७), ‘गोष्टी घराकडील मी वदता गड्या रे’ (लेखनकाळ २२ जुलै, १८८७). या केशवसुतांच्या कवितांमधून येणाऱ्या प्रतिमा ह्या सुखावणाऱ्याच आहेत. खेड्यातील दुःख, दारिद्र्य या वास्तवशील प्रवाहापासून ही कविता दूरच राहिलेली आहे.

१८९७ च्या दरम्यान माधवानुजांनी ‘दुष्काळ’, ‘दगड फोडताना’, ‘मुलांचा कोँडवाडा’, ‘जात्यावर बसून’, ‘थंडी’, ‘दुष्काळग्रस्तांचे सुस्कारे’, ‘पर्जन्याप्रत’ इ. कवितांमधून ग्रामजीवनाच्या वास्तवतेजवळ जाण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. माधवानुजांच्या नोकरीनिमित्त त्यांची ग्रामीण भागात झालेली नेमणूक त्यांच्यातील कवीस प्रेरणा देणारीठरली. ग्रामीण भागातील लोकांचे दारिद्र्य, दुःख त्यांच्या त्यांना झालेल्या दर्शनातून पुढे त्यांची कविता साकारत गेली.

“‘गेली शेती सुकुनि सगळी जाहली ठार दैना’”

अशा मोजक्या शब्दात ग्रामसंवेदनेचा अचूक वेध घेणारे वर्णन त्यांच्या ‘दुष्काळ’ या कवितेतून आले आहे. पाण्यावाचून निर्माण झालेली दैन्यावस्था माणसे, जनावरे यांची होरपळ माधवानुजांच्या कवितेचा महत्त्वाचा आशय ठरलेला दिसून येतो. माधवानुजांनी आपल्या कवितेतून खेडे, खेड्यातील कारूण्य रंगविताना वापरलेल्या प्रतिमांमधून म्हणावे तितके शब्दसामर्थ्य आणि सखोलता जाणवत नाही. एकूणच माधवानुजांची कविता त्यांनी निवडलेल्या विषयांचा विचार करता ग्रामीण जनजीवनातील कारूण्याच्या अधिक जवळ गेलेली दिसते. पण निवडलेला विषय परिणामकारकतेने मांडणे म्हणाव्या तितक्या पद्धतीने माधवनुजांना साधले नाही. तरीदेखील आधुनिक मराठी कवितेच्या प्रारंभीच्या काळात माधवानुजांनी केलेली ही मोलाची काव्यरचना निश्चितच कौतुकास्पद ठरते. माधवानुजांनी मराठी ग्रामीण कवितेस ग्रामीण वास्तवाजवळ नेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. कवी दत्त या अल्पायुषी

ठरलेल्या कवीच्या एका ‘आसन्मरण दुष्काळपीडितास’ (लेखनकाळ - १२ ऑक्टोबर १८९७). त्याचबरोबर ‘१८९७ या वर्षाला’ (लेखनकाळ - २ नोव्हेंबर १८९७) या कवितांचाही विचार ग्रामीण कवितांच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतो. दत्तांच्या या कवितांमधून शेतकऱ्यांचे अहोरात्र कष्ट, दुष्काळ चिन्त्रित झालेला पाहावयास मिळतो. त्यानंतर शेतीसाठी सावकाराकडून घेतलेले कर्ज आणि निसर्गाच्या अवकृपेमुळे झालेली दयनीय अवस्था परिणामी शेतकऱ्याच्या गळ्याभोवती आवळणारे सावकारी पाश आपल्या शब्दातून मांडणारी विडुल लेंबे यांची ‘शेतकरी’ ही कविता ग्रामीण जीवनाचे भयावह चित्र रेखाटते.

तद्दनंतर १९११ साली चंद्रशेखरकृत ‘काय हो चमत्कार !’ या खंडकाव्याने ग्रामीण कवितेला गती मिळालेली दिसते. ‘काय हो चमत्कार’ हे खंडकाव्य Suffolk Miracle या मिल्टनच्या इंग्रजी काव्याचे रूपांतर आहे. मूळ काव्यास चंद्रशेखरांनी आपल्या प्रतिभेने असे सजवले आहे की ते एक स्वतंत्र मराठी काव्यच वाटते. हे खंडकाव्य एका ग्रामीण प्रेमकथेतून साकारलेले आहे. नायक-नायिका यांच्यातील ग्रामीण बोलीत झालेला संवाद, व्यक्तिवर्णने आणि संगतवार प्रसंग वर्णने त्याचबरोबर सहज पद्धतीने केलेले निवेदन ही या काव्याची वैशिष्ट्ये ठरतात. शब्दोच्चारांच्या जशाच्या तशा लेखनामुळे या खंडकाव्यात विकृतीदर्शक शब्दांची रेलचेल झालेली आहे. चंद्रशेखरांनी यानंतर ‘किस्मतपूरचा जमीनदार’ (लेखनकाळ - ३ जानेवारी १९३६), ‘उघडं गुपित’ ही खंडकाव्ये लिहिलेली आहेत. ग्रामीण शैलीत लिहिलेली ही खंडकाव्य त्यांच्या ‘काय हो चमत्कार !’ या खंडकाव्याप्रमाणेच उच्चाराप्रमाणे केलेल्या शाब्दिक मोडतोडीमुळे दोषयुक्त वाटतात. ‘उघडं गुपित’ ह्या चंद्रशेखरांच्या खंडकाव्याचा ‘सुगी’ या ग. ल. ठोकळ यांनी संपादीत केलेल्या प्रातिनिधिक जानपदगीत संग्रहात सुरक्षातीसच समावेश केलेला आहे.

कवी गे यांच्या एका काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनाचे रूपांतर चंद्रशेखरांनी ‘धनगर आणि तत्त्ववेत्ता’ (लेखनकाळ - १८९७) या प्रश्नोत्तररूपी स्फुट कवितेतून केलेले आहे. स्फुट कविता म्हणून त्यांच्या ‘धनभिनंदन’, ‘हिंदवंदना’ याही कवितांचा उल्लेख ग्रामीण कवितेच्या वाटचालीत महत्त्वपूर्ण ठरतो. ग्रामीण कवितेच्या वाटचालीचा विचार मांडत असताना भा. रा. तांबे यांच्या ‘गुराख्याचे गाणे’ (लेखनकाळ - मे १९०७) या कवितेचा आवर्जून उल्लेख केला जातो. तांब्यांनी ‘दुष्काळानंतर सुकाळ’, ‘रासमंडळ गोपीचंदन’, ‘घट तिचा रिकामा’ आदी ग्रामीण कवितांमधून निसर्गाचा पाश्वर्भूमी म्हणून उपयोग केला आहे. त्यांच्या कवितेचा विषय कोणताही असला तरीही त्यांच्या कविता अस्सल ग्रामीणतेपासून ठराविक अंतरावरच उभ्या ठाकलेल्या दिसतात.

आधुनिक मराठी कवितेच्या आरंभापासून इ. स. १९२० पूर्वीच्या कवितेतील ग्रामीण जनजीवनाचा लेखाजोखा पाहिल्यानंतर जानपद कवितेच्या वाटचालीकडे आपले लक्ष वेधते.

१९२० नंतरची कविता :-

१९२० नंतर महाराष्ट्रात महात्मा गांधीच्या ‘खेड्याकडे चला’ या संदेशाने ग्रामवादी विचारांचे वारे वाहू लागले. साहित्य क्षेत्रातही त्याचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. रविकिरण मंडळातील माधव ज्युलियन, गिरीष, यशवंत यांनी शिवाय पां. श्रा. गोरे (बोबडे बोल), बी. रघुनाथ (आलाप आणि विलाप), ग. ह. पाटील (रानजाई), ग. ल. ठोकळ (मीठभाकर) आदी कवींनी त्यांच्या स्वतंत्र काव्यसंग्रहातून व इतरत्र आलेल्या कवितांमधून मराठी ग्रामीण कवितेची पायवाट तुडविलेली आहे.

‘मोटेवरील सुंदरी’ (राजस), ‘इरेवाली’ (वा. गो. मायदेव), ‘ही कोण ?’ (वि. भि. कोलते) यासारख्या कवितांमधून कष्टकरी स्त्रीचे चित्र रोमँटिक पातळीवरच राहते. ‘सुगी’ काव्यसंग्रहातून ग्रामीण संवेदनशीलतेची परिपक्वता आपणास पहावयास मिळते. उदा. ठोकळ (लक्ष्मी). ‘सुगी’ काव्यसंग्रहाबद्दल मत प्रकट करताना डॉ. रवींद्र ठाकूर म्हणतात, “.... काही सामान्य अपवाद वगळता रविकिरण मंडळ आणि ‘सुगी’ कालीन ग्रामीण कविता ग्रामीण संवेदनशीलतेतून लिहिली गेलेली कविता नव्हे. परभृतता, अनुकरणाचा हव्यास, अनुभव घेण्याच्या आणि तो व्यक्त करण्याच्या एकूणच पद्धतीवर पडलेला मध्यमवर्गीय जाणिवांचा प्रभाव यामुळे ती कविता ग्रामीण जीवनानुभवाचा वास्तव आविष्कार घडवू शकली नाही.”^१

‘सुगी’ पाठोपाठाच ग. ह. पाटील यांचा १९३४ मध्ये ‘रानजाई’ हा कविता संग्रह प्रसिद्ध झाला. तर त्यांचा ‘लिंबोळ्या’ हा दुसरा कविता संग्रह १९६१ मध्ये प्रसिद्ध झाला. नागरी जीवनानुभव घेत असताना ग्रामजीवनाबद्दल वाटणारी विशेष ओढ प्रस्तुत कवितासंग्रहामधून व्यक्त होते. या कवितांमधून शेतकरी, खेड्यातील पती-पत्नी व प्रियकर-प्रेयसी यांचे प्रेम, खेडे आणि शहर यांच्यातील तुलना, खेड्यांचे वर्णन, खेड्यातील लोकजीवनाविष्कार आदी विषय समोर येतात. तर ‘मीठभाकर’ चे कर्ते ग. ल. ठोकळ यांचा जन्म ग्रामीण भागातच झाला आहे. ठोकळांनी ग्रामजीवन स्वतः अनुभवले असल्याने त्यांच्या कवितांतून ग्रामीण जीवनाबद्दल अवास्तव, बेगडी प्रेम दिसून येत नाही. ठोकळांच्या अनेक कवितांमधून प्रमाण भाषा वापरलेली असली तरी, ग्रामीण भावना व्यक्त करताना त्यांनी शेतकऱ्यांच्या तोंडी ग्राम भाषेची योजना करून ग्रामीणतेबद्दल विशेष परिणाम साधला आहे.

१९४५ नंतर मर्ढेकर, मुक्तिबोध, पु. शि. रेगे यांच्या कवितांनी मराठी कवितेत आमुलग्र बदल घडवून आणले. कवितेची भाषा, आशय व स्वरूप या सर्वच बाबतीत मर्ढेकरांची कविता परिवर्तन घडविणारी ठरली. हव्हूहव्हू वास्तवतेचे भान या कवितेतून प्रभावीपणे चिन्तित होऊ लागले.

सोपानदेव चौधरींचा ‘काव्यकेतकी’ हा पहिला काव्यसंग्रह १९३२ साली तर ‘अनुपमा’ हा दुसरा काव्यसंग्रह १९५० साली प्रकाशित झाला. सोपानदेवांनी लिहिलेल्या विपुल कवितांमध्ये ग्रामजीवनावरील कविता अत्यल्प आहेत. ‘पेरणीचा होका’, ‘रहाटा’, ‘माळी-फुलमाळीण’, ‘माझी नवलाची होडी’, ‘तुझा एक एक शब्द’, ‘चककी’, ‘आल्या पावसाच्या सरी’ आदी कवितांचा त्यामध्ये उल्लेख करता येईल.

सोपानदेव चौधरींनी त्यांच्या आईच्या म्हणजेच बहिणाबाई चौधरींच्या मृत्युनंतर (मृत्यू १ डिसेंबर १९५१) एक वर्षांनी १९५२ साली बहिणाबाईची गाणी हा काव्यसंग्रह संपादित केला. या पुस्तकामध्ये कवितेच्या लेखनकालाबद्दल उल्लेख नसला तरी डिसेंबर १९२६ मध्ये सोपानदेवांनी शिक्षणासाठी जळगांव सोडल्यानंतर १९३१ साली ते ग्वालहेरला आले. या कालावधीत आईच्या ओव्या त्यांच्याकडून कुठेतरी गहाळ झाल्याचे त्यांनी सांगितले आहे. यावरून या ग्रामीण ओवी-कवितांचे लेखन १९२६ पूर्वीच झाल्याचे दिसून येते.

डॉ. आनंद यादव यांनी “‘बहिणाबाईचा जन्म (नागपंचमी १८८०) हा लक्षात घेता १९१५ च्या आसपास तिच्या मुख्यातून तिची कविता बाहेर पडली असली पाहिजे.”^२ असा अंदाज व्यक्त केला आहे. ग्रामीण जीवनावर काव्यलेखन होण्यापूर्वी बहिणाबाईसारख्या एका अशिक्षित ग्रामीण स्त्रीच्या कवितेची निर्मिती झाली; ही घटना ग्रामीण कवितेच्या दृष्टीने विशेष लक्षणीय ठरते.

बहिणाबाईच्या काव्यप्रतिभेबाबत आपले विचार प्रकट करताना डॉ. रवींद्र ठाकूर म्हणतात, “‘जेव्हा १९५२ मध्ये ‘बहिणाईची गाणी’ समेर आली, तेव्हा आडरानात मोहरांचा हंडा सापडावा तसा मराठी वाचक हरखून गेला. ही कविता साधी सोपी होती. परंतु बाळबोध नव्हती. रविकिरणी पद्धतीची भडक आणि कृतक ग्रामीण नव्हती. अवघे ग्रामीण जीवन त्याच्या सर्व आंगोपांगासह येथे शब्दरूप झालेले होते. ग्रामीण वातावरणाचे खरे दर्शन मराठी वाचकाला बहिणाईच्या कवितेत आले. या अर्थाने ती सच्च्या ग्रामीण संवेदनशीलतेतून लिहिली गेलेली कविता होती. ग्रामीण जीवन येथे त्याच्या मूळ रंगरूपासह अभिव्यक्त झाले. कारण ते अभिव्यक्त करणारे कविमन त्या जीवनापेक्षा जाणीवपूर्वक वेगळे नव्हते. ग्रामीण माणसाचे मन आविष्कृत करणारी ही कविता पिढ्यान् पिढ्यांचे शहाणपण घेऊन येते.”^३

ग्रामीण कवितेच्या वाटचालीत यानंतर ग्रामीण साहित्याचे भाष्यकार डॉ. आनंद यादव यांच्या ग्रामीण कवितेचा उल्लेख करणे महत्त्वाचे ठरते. त्यांच्या वाचनात आलेली जानपद गीते, इतर ग्रामीण कविता आणि ग्रामीण भागातील वास्तव परिस्थिती यातील असणाऱ्या तफावतीमुळे त्यांना ग्रामीण कविता लिहिण्याची प्रेरणा मिळाल्याचे ते एका ठिकाणी सांगतात. यादव यांचे लेखन १९५४ पासून सुरु झाले आहे. यादवांच्या कवितेतला शेतकरी गरीब, कष्टाळू जीवन जगणारा आहे. त्यांच्या खास ग्रामीण शैलीतील रचनेमुळे त्यांची कविता ग्रामीण वास्तवाशी भिडताना दिसते. १९५४ पासून डॉ. यादवांचा काव्यप्रवास सुरु झालेला दिसतो. शेतकरी कुटूंबात जन्म झाल्यामुळे व शेतकरी जीवनाच्या अनुभवाने त्यांची कविता बहरत राहिली. सुगीतील कृत्रिम, अवास्तव वर्णने ही प्रामुख्याने त्यांच्या लेखनाची प्रेरणा ठरल्याची दिसून येतात. कविता गाऊन म्हणण्याच्या त्यांच्या बालमनाच्या आवडीतून त्यांच्या स्वतःच्या रचनांचा जन्म होत गेला.

साठोत्तरी ग्रामीण कविता :-

१९६० नंतरची मराठी ग्रामीण कविता बहरलेली दिसते. शिक्षण प्रसारामुळे वाचकांची ग्रामीण भागात संख्या वाढू लागली. शिक्षणाने नव्या जाणिवां प्राप्त होऊ लागल्या. नव्या समाज रचनेची, नव्या विचारांची गरज भासत राहिल्याने साठोत्तरी ग्रामीण कविता खन्या अर्थाने ग्रामसंवेदनेने प्रकट झालेल्या दिसून येतात.

साठोत्तरी कवितेचा विचार करत असताना शेती, शेतकरी आणि त्याच्या सभोवतालचे ग्रामीण विश्व यांच्याभोवती यादवांची कविता केंद्रित झालेली दिसते. शेतकऱ्याचे दारिद्र्य, त्यांचे कौटुंबिक जीवन, त्याच्या सभोवतालचा निसर्ग, पती-पत्नीमधील प्रेमभाव इ. विषय त्यांच्या कवितेतून प्रामुख्याने आलेले आहेत.

‘मळ्याची माती’, ‘तळची भाकर’, ‘हे माती हे माते’, ‘तू संयमशीला’ व त्यांच्या इतर काही कवितांमधून खेड्यातील ग्रामसंस्कृती उभारण्याचा यशस्वी प्रयत्न झालेला आहे. त्यांच्या ‘मायलेकर’ या दीर्घकवितेचा उल्लेख करणे या ठिकाणी खचितच महत्त्वाचे आहे.

‘मायलेकर’ हे अशिक्षित, कष्टकरी खेडूत आई आणि तिचा शहरातून द्विपदवीधर होऊन आलेला मुलगा यांच्यातील संवादकाव्य आहे. पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे या काव्याचे दोन भाग यादवांनी पाडलेले असून पैकी ‘माय’ या पूर्वार्धात आपला मुलगा, त्याचे गरिबीतून केलेले संगोपन व शिक्षण आणि आईच्या त्याच्याकडून असलेल्या अपेक्षा हा भाग येतो. तर उर्वरीत ‘लेकरू’ या उत्तरार्धात

द्विपदवीधर झालेल्या मुलाचे बदललेले विचार प्रामुख्याने मांडलेले आहेत. डॉ. यादवांच्या कवितेतील निसर्ग हा केवळ निसर्ग म्हणून किंवा पार्श्वभूमीसाठी काव्यात आला नाही तर तो शेतकऱ्याच्या शेती व ग्रामजीवनाशी एकरूप होऊन झालेला आहे.

मराठी ग्रामीण कवितेला नवे बळ देण्याचे कार्य करणारी आनंद यादवांची कविता ही मराठी ग्रामीण कवितेतील एक विशेष टप्पा म्हणून मानावी लागते. ही कविता अस्सल जीवनानुभव चित्रित करते. त्यांनी त्यांच्या कवितांमधून ग्रामीण बोली भाषेचा समर्थ वापर केलेला आहे. त्यामुळे मराठी ग्रामीण कवितेचे स्वरूप यादवांच्या कवितांपासून बदलताना दिसते. यादवांच्या कवितेबरोबरच ना. धों. महानोर यांचीही ग्रामीण कविता १९६० नंतर विशेषत्वाने काव्यक्षेत्रात स्वतंत्र प्रभाव निश्चित करताना दिसते.

१९६० नंतर मराठी ग्रामीण कवितेचा प्रवाह ग्रामीणतेच्या दृष्टीने अधिक सशक्त होत असताना या पिढीमध्ये विडुल वाघ, ना. धों. महानोर, इंद्रजित भालेराव, एकनाथ देशमुख, माधव थोरात, उत्तम कोळगावकर, मोहन पाटील, आबा गणपती या कर्वींची या प्रवाहात मोलाची भर पडलेली आहे. एकूणच साठोत्तरी मराठी कविता बहूकेंद्री आहे. तिचा विस्तार विविध केंद्रातून, विविध दिशांनी विस्तारीत गेला आहे. केवळ कोणत्याही एका कवीच्या वैचारिक केंद्राभोवती वर्तुळ न करता तिने वैचारिक, सर्व स्तरीय जाणिवांच्या विचारांसह आपली वाटचाल केलेली आहे.

प्रामुख्याने १९६० नंतरच्या कवितांमधून मराठी भावजीवनात जे घडले, भावसंस्कृतीत जे बदल झाले, त्याचशिवाय ग्रामीण दलित यातील संघर्ष, स्त्री विचार, राजकीय, सामाजिक परिस्थिती या सर्व चढउतारांचे, एकूण अस्थिरतेचे भावोत्कट विश्व साठोत्तरी मराठी ग्रामीण कवितेत सामावलेले आहे. ही कविता पूर्वकवितेपेक्षा व्यापक व विस्तृत आहे.

१९८०-८२ पासून अलिकडे ग्रामीण कर्वींचे काव्यसंग्रह मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध होताना दिसत आहे. यामध्ये काही कविता स्वतःचे वेगळे रूप आविष्कृत करताना दिसतात तर काही कविता आनंद यादव, ना. धों. महानोर, विडुल वाघ यांच्या कवितांचे अनुकरण करताना पाहावयास मिळतात. आज नारायण कुलकर्णी, अनुराधा पाटील, उषा भालेराव, राजन गवस, अशोक निलकंठ सोनवणे, भारत सातपुते आदी मंडळी ग्रामीण कवितेची पायवाट तुडवित आहेत.

मराठी ग्रामीण कवितेत आपला वेगळा ठसा उमटवणाऱ्या ना. धों. महानोर यांच्या कवितेचा प्रस्तुत एम. फिल. अभ्यासाच्या संशोधन निमित्ताने अभ्यास करीत असताना ग्रामीण कवितेसंदर्भात

अधिक सखोल परामर्श घेता येईल. मराठी कविता नवे वळण घेत असताना ग्रामीण जनजीवनाच्या तळाशी नाळ जोडलेली, अतिशय प्रसन्न अशी, निसर्गातील सप्तरंगांची उधळण करणारी ना. धों. महानोर यांची कविता ही मराठी कवितेचा महत्वाचा टप्पा मांडला जातो.

प्रस्तुत अभ्यासाच्या दृष्टीने ना. धों. महानोर यांच्या काव्यप्रवासातील महत्वाचे टप्पे खालील मुद्यांच्या आधारे विस्ताराने मांडता येतील.

ना. धों. महानोर : व्यक्ती आणि जडणघडण :-

कोणताही कवी आणि त्याच्या भोवतालची परिस्थिती यातूनच कवीने व्यक्तिमत्त्व आकार घेत असते. कवीच्या भावना, त्याच्या मनाची उतुंग भरारी, त्याची होणारी घुसमट असे नानाविध पैलू त्याच्या प्रतिभाशक्तीतून काव्यात आविष्कृत होताना दिसतात. व्यक्तिमत्त्वाचा संबंध व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाशी असून त्या त्या व्यक्तीच्या सभोवतालच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतो. सभोवतालची परिस्थिती माणसाच्या, पर्यायाने कवीच्या जडणघडणीत महत्वाची भूमिका बजावत असून कवीच्या शब्दाशब्दांमधून कवीचे व्यक्तिमत्त्व बहरत असते.

कोणताही कवी आपल्या कवितेतून स्वतःबद्दल उघडपणे लिहीत नाही. कवितेला बाधा येऊ नये म्हणून तो स्वतःला कवितेतून टाळत असतो. एखादा विषय ठरवून कवितेची निर्मिती झाल्यास ती रचनाबद्ध, लयबद्ध वाटली तरी तिच्यामध्ये काल्पनिकता आणि कृत्रिमतेचा अंतर्भव झालेला दिसून येतो. अशी कविता लोकांना फार काळ आनंद देईलच असे मात्र सांगता येत नाही. कवितेची विशिष्ट लयीतील बांधणी, नेमक्या शब्दातील शब्दगुंफण, अनुभव अविष्कृत करण्याची हातोटी या सर्व गोष्टींमागे कवीचे व्यक्तिमत्त्व दडलेले असते. कवीच्या एकूणच कवितांत दिसून येणारे कविचे व्यक्तिमत्त्व वाढमयाच्या दृष्टीने नव्हे तर एकूणच मानवी संस्कृतीच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरते.

१६ सप्टेंबर, १९४२ रोजी अशिक्षित आई-वडिलांच्या पोटी ना. धों. महानोर यांचा जन्म मराठवाडा-खानदेश-वळ्हाड यांच्या हृदीवर वसलेल्या ‘पळसखेड’ या खेड्यात झाला. शेंदुणी येथे माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी पुढील शिक्षणासाठी जळगावच्या एम. जे. महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. पण घरची गरिबी आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यामुळे त्यांना पुढे शिक्षणापासून वंचितच रहावे लागले.

पळसखेडला परत आल्यानंतर घरच्या शेतीकडे महानोरांनी आपले लक्ष केंद्रित केले. मुळातच शेतकरी कुटुंबात जन्म झाल्याने व अंगी उपजतच प्रतिभाशक्ती असल्याने दिवसभर हिरव्या पिवळ्या

पिकांमधून, रानातल्या पायवाटा तुडविताना सभोवताली असणाऱ्या झाडांचा हिंगवाकंचपणा, जांभळं आभाळ, डोंगर-दच्या, त्यातून खळाळणारे पाणी या सगळ्यांच्या साक्षीने ‘रानातल्या कवितांचा’ जन्म झाला. या त्यांच्या कवितांमधून प्रकट होणारा निसर्ग म्हणजे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक अविभाज्य घटक मानता येईल.

माध्यमिक शाळेत असताना शाळेच्या वाचनालयातून, तसेच गावातील दिक्षीतांच्या वाचनालयातून अनेक पुस्तके वाचून त्यांनी आपला छंद जोपासतानाच शाळेतील सोनावणे गुरुजींची सतत प्रेरणा त्यांना लाभत गेली. अनेक संगीत नाटकांमधून केलेल्या भूमिकांमुळे महानोरांच्या कविता करण्याला एकूणच उत्तम वातावरण मिळत गेले. खेडेगावी जन्म झाल्याने देवळांमधून होणारी भजने-कीर्तने, जात्यावरच्या ओव्या, झोपाळ्यावरची गाणी, यात्रेच्या वेळी केली जाणारी नाटके यांच्याशी असलेल्या महानोरांच्या सान्निध्यामुळे व्यासंग वाढतच राहिलेला दिसून येतो.

महानोरांच्या कवी म्हणून झालेल्या जडणघडणीत कुसुमाग्रज, बा. भ. बोरकर, पु. शि. रेगे, ना. घ. देशपांडे या कर्वींच्या कवितांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

महानोरांच्या कवितांमधून विशेषतः खेडे, निसर्ग, ग्रामीण जनतेची सुख-दुःख, त्यांच्या भावभावनांचे चित्रण प्रकषणी जाणवते. महानोरांची कविता प्रामुख्याने ना. घ. देशपांडे यांच्या कवितेशी अधिक जवळीक साधताना दिसते. किंबहुना या दोघांची कविता प्रथमदर्शनी थोड्याबहुत फरकाने एकच असल्याचे वाटते. ना. घ. देशपांडे यांच्या कवितेतूनही ‘रान’ चित्रित होत असले तरी रानातील निसर्गवर्णनाबरोबरच मानवी मनाचे चित्रणही आविष्कृत होताना दिसते. परंतु ना. घ. महानोरांच्या रचनेमधून मात्र निसर्गाच्या प्रतिमेमधूनच मानवी मनाचा वेद्य घेतल्याने महानोरांची कविता देशपांड्यांच्या कवितेशी समरूप ठरली तरी एकरूप मात्र निश्चितच ठरत नाही.

मुळातच महानोरांचा व्यासंग भरपूर असल्याने व खेडेगावात जन्म झाल्याने त्यांची वेगळ्या धाटणीची आणि विविध तज्ज्ञेची, प्रभावी आणि परिणामकारक अशी कविता निर्माण होऊ लागली. या संदर्भात खेड्याच्या पाश्वभूमीवर अंगवळणी पडलेल्या लोकगीतांच्या लयीतून एखादी कविता सहजपणे बनते. त्या कवितेतून येणारा गोडवा, विशिष्ट धून, शब्दांचा रसगंधितपणा यांचा होणारा परिणाम प्रकषणी जाणवतो. एकंदर पाहता महानोरांना ग्रामीण जीवनाची मिळालेली पाश्वभूमी, बिकट अशी आर्थिक परिस्थिती आणि त्यांच्या असलेल्या चौफेरलक्षी व्यासंगातून अनेक प्रतिमांमधून त्यांची कविता उदयास आली आहे. महानोरांच्या प्रतिभेबद्दल दृढ विश्वास व्यक्त करताना प्रा. उत्तम क्षीरसागर,

“अत्यंत उच्च दर्जाचे साहित्य निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असलेली मानवी करूणा, मानवी आस्था कवीत (ना. धो. महानोर) ओतप्रोत भरलेली आहे. मानवी आस्था व करूणेचा हा टप्पा महानोर यांच्या व्यक्तिमत्वाचा आणि कवितांच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आणि ही बाब मराठी काव्यक्षेत्राच्या संदर्भात आम्हास फारच मोलाची वाटते .”^४ असे लिहून जातात. ग्रामीण जीवनाचा जवळून अनुभव असलेल्या ना. धो. महानोरांच्या कवितेत अनुभवाचा सचेपणा आहे. त्यांच्या संवेदनशीलतेमधील ग्रामीणत्व त्यांच्या अनेक कवितांमधून व्यक्त होताना दिसते. रोमांटिक वृत्तीकडे झुकलेली त्यांची कविता बालकवी, ना. घ. देशपांडे यांच्या कवितेशी अधिक जवळीक साधताना दिसते. शेतकरी, खेड्यातील पती-पत्नी, खेडे, शहरांची तुलना, खेड्यांचे समग्र वर्णन, सांस्कृतिक विशेष, खेड्यातील जाती जमाती हेच विषय त्यांच्या समकालिन कवींच्या कवितेतून आलेले असले तरी या विषयातील महानोरांच्या कवितेमधून ग्रामीण जीवनामधील अवास्तव, बेगडी वर्णन येत नाही. हे महानोरांच्या स्फुट कवितेचे वेगळेपण असून त्यांच्या कवितांमधून पटकन नजरेत भरतील असे दोष सहसा दिसून येत नाहीत. शेतकरी कुटुंबात जन्माला आलेल्या या कवीचा ग्रामीण जीवनाशी जवळचा परिचय असल्याने त्यांच्या ग्रामीण जनजीवनातील मानवी मनाच्या भावावस्था व्यक्त करणाऱ्या कविता विशेष लक्षणीय ठरतात.

ना. धो. महानोरांच्या ‘रानातल्या कविता’ (१९६७), ‘वही’ (१९७१), ‘पावसाळी कविता’ (१९८२), ‘अंजिठा’ (१९८४) या कवितासंग्रहाबरोबरच ‘गाथा शिवरायाची’ (१९९१) व ‘जगाला प्रेम अर्पवे’ (२००५) या सारखे व्यक्तिचित्रणात्मक काव्यसंग्रह त्यांच्या नावावर दिसून येतात. ‘जगाला प्रेम अर्पवे’ हा काव्यसंग्रह म्हणजे साने गुरुजींच्या जीवनावरील न्हदयस्पर्शी भावकविता आहेत. त्यांचा ‘प्रार्थना दयाघना’ (१९९०) हा दीर्घकविता संग्रह व ‘गंगा वाहू दे निर्मळ’ (२००७) हा बहुतांशी दीर्घ कविता असलेला संग्रह गतवर्षी प्रकाशित झाला आहे.

* रानातल्या कविता :-

प्राचीन मराठी काव्यामधून येणारी निसर्गवर्णने म्हणजे पानाफुलांची सृष्टीची अतिशयोक्तीपूर्ण होणारी तीच ती वर्णने एवढेच मर्यादित स्थान होते. परंतु केशवसुतांसारख्या नव्या वाटाड्याने, मळलेली पायवाट सोडून मराठी कवितेच्या बाह्यांगात बदल केलेच, पण त्याचबरोबर मराठी कवितेचे अंतररंगही बदलून टाकले. त्यांनी अनेक नवनवीन विषयांना, प्रतिमांना कवितेत स्थान मिळवून दिले. साध्या आणि नित्य परिचयाने लुप्त झालेल्या विषयातील मोठा आशय शोधून त्यांनी तो सगुण रूपात सर्वांसमोर मांडला.

केशवसुतांनी मानवी जीवनाशी निसर्गाची सुरेख अशी 'पुण्याप्रत' सांगड घालून फुलांमधून आपल्या जीवनाचे प्रतिबिंब पाहिले आहे. 'दवाचे थेंब' प्रतिमेमधे योजून जीवनाची क्षणभंगुरताही त्यांनी विशद केली आहे. माणसाने आपले जीवन फुलपाखरू होऊन जगावे कारण निसर्गाच्या सान्निध्यात बिनधास्तपणे बागडणारे फुलपाखरू त्यांना माणसापेक्षाही श्रेष्ठ वाटते. केशवसुत, बालकवी आदी जेष्ठ कर्वींची परंपरा लाभलेल्या आधुनिक मराठी निसर्गकवितेचा महानोरांच्या 'रानातल्या कविते' बाबत विचार मांडत असताना खळखळणारे विविधरंगी पाणी, बहरलेली राने, टंच भरलेली कणसे, रानातील पक्षी अशा सप्तरंगी प्रतिमेतून निसर्ग अभिव्यक्त होतो.

हा शेताने लळा लाविला असा की,
सुख-दुःखाला परस्परांशी हसलो रडलो
आता तर हा जीवच अवघा असा जखडला
मी त्याच्या हिरव्या बोलीचा शब्द जाहलो

(रानातल्या कविता पृ. क्र. १)

या महानोरांच्या पहिल्याच 'रानातल्या कवितेतून' महानोरांचे जीवनातल्या सुख-दुःखाच्या प्रसंगी ज्या रानाशी वाटाघाट करून त्या प्रसंगाची तीव्रता कमी करता आली. अशा रानाशी असलेले दृढ नाते स्पष्ट होऊन हा अवघा जीवच शेताशी, हिरव्या बोलीशी एकरूप झाल्याचे जाणवते.

कातरवेळी मन उदास होताना आसपास कोणीच साद घालित नसल्याने मनाची होणारी घालमेल शब्दांसंगे कुरवाळण्याखेरीज पर्याय नसल्याचे दुःख तिसऱ्या कवितेतून आलेले असून कवी आपली एककल्ली वाटचाल तुडवित असताना पूर्ण बेहोश होऊन जातो. जगरूढीच्या विरोधातल्या वाटेने प्रवास करीत धुळीच्या लक्तरांची लाज गुंडाळली आहे. त्यामुळे आपल्या दुःखाचे फूल झाल्याचे सांगून मी अक्षरे चुरगाळताना अमृताचा कुंभ प्यायला मिळाल्याचा साक्षात्कार मला झाला असे कवी सांगतो. या साक्षात्कार झालेल्या मनाला गव्हाची पिवळी सळसळती शेते, आंब्यांच्या झाडांना न झेपावणारा मोहराचा वास, ऊन-पासांचे खेळ, शेलाटी वेली, पानमळ्याला आलेला उभार, नदीकाठावरील केळीचे बन, गाभुळलेल्या चिंचेला नवतीचा पोटी न धरवणारा भार अशा प्रतिमांचे दर्शन होते.

पाण्यात बुडून जाणाच्या खेड्यामध्ये सभोवतालच्या हिरवाईत पाय बहकतात, जांभळे मेघ दाढून नदीच्या पाण्यात वाहू लागतात. राजबन्शी पाखरांच्या किलबिलाटाने झुंजूमुंजू होते. हे सृष्टीतील

बदल महानोर मानवी रूपातून साकारतात. आयुष्यभर कष्टाचे ओळे वाहूनसुद्धा नातेवाईक, जोडलेली माणेस दूर जातात. यावेळी डोळे भरून येतात, पुर्वायुष्याच्या आठवणी बोचन्या होतात. तरी देखील मनाला समजावून निराश न होता ‘माझे रान, रानातील झाडे माझ्यासाठी फुलांच्या पायघड्या अंथरतील’ असे महानोर आपल्या त्रेसष्ठाव्या कवितेत म्हणतात.

“‘दिवसभर हिरव्या, पिवळ्या पिकांतून, पायवाटातून, लांबच्या शेतातून हिंडताना साच्या वृत्तीफुलून येतात. ‘रान’ हेच माझे धर होऊन बसले आहे. अनंत भानगडींच्या कोलाहलातून धडपडताना विषण्ण असा मी जेव्हा शेतावर पडूनअसतो, तेव्हा झाडांचे हिरवेपण, किलकिलणारी पाखरे, दांडाच्या पाण्यातून सरकत जाणारे आभाळ, बायकांची गाणी मला केव्हा सोडून नेतात कळत नाही. हा साराच आनंद मी जेव्हा कवितेत मांडू पाहतो तेव्हा पन्नास, साठ, सत्र कितीही ओळी लिहिल्या तरी अपूर्ण वाटतात.’”^५ स्वतः ना. धों. महानोरांनी एके ठिकाणी आत्मनिवेदनात लिहिलेल्या या मजकूरातून महानोर व रान यांच्यामधील अतूट नाते विशेषत्वाने जाणवते.

‘रानातल्या कविता’ हा महानोरांचा पहिलाच कवितासंग्रह असून त्यांच्या एकूण कवितांचे स्वरूप पाहताना काही निवडक कवितांचा अपवाद वगळता महानोरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला स्त्रिच्या शरीरसौंदर्याचे व या संदर्भातील शृंगार भावनेचे विशेष आकर्षण आहे. म्हणूनच बन्याचदा त्यांच्या निसर्ग प्रतिमेतून येणारी स्त्री किंवा वर्णनातून येणारी स्त्री सौंदर्यविना, शृंगारभावनेशिवाय आलेली दिसत नाही. तिच्या काचोळीला चांदण्याचा जर असतो, मिठीत आल्यावर ती भरातली ज्वार होते. कित्येक दिवसांनी तिच्या पोटी राव्याची सावली देते. (कविता क्र. ३)

कंठात श्रावणाचे जाण असलेली आणि पिवळ्याधमक चवळीच्या शेंगेसारखी, निळ्या डोळ्यांची, गोबन्या गालांची सखी आपल्या काचोळीची गाठ वरंवार सरकवते. (कविता १५, १९, ४०) तिच्या या रूपाने ती उभ्या बंधान्याला रूपाला काही चाटून जाते.

‘उभार उघडी पळस पापडी

डोळ्यात सोळा शृंगार’ (पृ. क्र. २३)

अशा वर्णनाबरोबरच उसमळ्याच्या गर्दीत केशर सांडले जाते (कविता क्र. २९), तळ्यात आभाळाच्या रंगांनी बहार उत्सव चालतो (कविता क्र. ३६), घटुचोळीच्या गाठी सैल करताना वक्षावरच्या चंद्रखुणांना जपताना आव्हान दिल जाते (कविता क्र. ४०), उभार गर्भार ज्वाराच्या निन्या चाळताना वारा अंगभर घुसमटतो (कविता क्र. ४४) असे उल्लेख जागोजाग येताना दिसतात.

“महानोरांची कविता आपणास आकर्षित करते ती बहुतांशी उत्तान शृंगारिक आहे. उत्तर पेशवाईतील लावणीच्या धाटणीना उभी राहणारी आहे. सर्व सुखात मैथूलन सुख मोठे मानणाऱ्या राम जोशींच्या धाटणीची आहे.”^६ असा वि. स. जोग यांचा महानोरांच्या कवितेतील शृंगारिकतेबद्दल अभिप्राय दिसून येतो.

हिव्या पानांत पानांत काही चावळ चालते
भर ज्वानीतली ज्वार अंग मोडीत बोलते
शेत गव्हाचे पिवळे जरा नशेत झुलते
आणि साळीचे उगाच अंग शहारून येते
पोटाच्यातल्या गव्हाचे हसू ओँब्यात दाटते
केवळ कातिव रूपाची पाण्यात शोधते (कविता क्र. १६)

अशा लावणीच्या ढंगाने तयार झालेल्या कवितेतून ना. घ. देशपांड्यांच्या काव्यरचनेच्या पायवाटेवरून ना. धों. महानोरांनी वाटचाल केली असली तरी त्यांची ही कविता ना. घ. देशपांड्यांच्या कवितेप्रमाणे प्रतिष्ठित लोकांचा धाक न मानता आपल्या स्वतंत्र भाषेतून अधिक मुक्त व गावरान झाली आहे. आपले वेगळेपण तिने खचितच सिद्ध केले आहे.

महानोरांच्या कवितेमधून निसर्गाच्या प्रतिमेतून शृंगाराने नटलेली स्त्री आणि स्त्रीच्या सौंदर्यातून विनटलेला निसर्ग अशी दुहेरी रचना पाहून द्विअर्थात्क गीतरचना करणाऱ्या स्व. शाहिर दादा कोँडक्यांच्या गीतरचनेशी महानोरांच्या शब्द गुंफणेची दुरून का होईना पण सोयरिक झाल्याचे आढळते. महानोरांच्या कवितेतून येणारा निसर्ग प्रादेशिक असूनही स्थल, काल निरपेक्ष असल्याने प्रत्यक्ष पाहिलेला, जसा आहे तसा निसर्ग महानोरांनी शब्दात बांधला आहे. वर वर पाहता विस्कळीत आशय व रचनेची ही निसर्गसृष्टीची वर्णने आपल्या स्वतंत्र धाटाने उभी असून ती कवितेतील लयीशी सुसंवाद साधताना दिसून येते.

‘वही’ : लावणीकार महानोर

रानातल्या कविता प्रसिद्ध झाल्यानंतर महानोरांनी आपल्या लिहिलेल्या काव्यरचना ‘वहीतून’ वाचकांपुढे मांडल्या आहेत. ‘वही’ म्हणजे जुन्या तमाशाच्या फडातील लावणी, सवाल-जबाब, इ. ची बाडात एकत्र केलेली रचना होय. ‘वही’ या महानोरांच्या दुसऱ्या काव्यसंग्रहात एकूण नऊ लावण्या आलेल्या आहेत. त्याचबरोबर काही सामाजिक कवितांचाही समावेश या संग्रहातून केला आहे. ‘वही’ हा लावणीचा मोकळा पण विस्तृत आविष्कार आहे. तो गझालच्या ढंगानेही म्हटला जातो.

पेशावार्ईतून ‘लावणी’ ला मिळालेला राजाश्रय आणि शाहिरांच्या लाभलेल्या परंपरेतून ‘लावणी’ अधिक समृद्ध झाली असली तरी साजशृंगाराने नटलेल्या या लावणीला चित्रपटांतून साकारण्याचा मान ग. दि. माडगुळकरांकडे जातो. माडगुळकरांनी घालून दिलेल्या या परंपरेत प्रामुख्याने जगदिश खेबुडकर, बा. भ. बोरकर, शांता शेळके, यांच्या आदर्शावरून ना. धों. महानोर यांनी आपली प्रभावीपणे वाटचाल केलेली दिसून येते.

महानोरांच्या ‘रानातल्या कविता’ नंतर ‘वही’ मधल्या कवितेतून रानाच्या पाश्वर्भूमीचा उपयोग करून प्रामुख्याने ‘स्त्री’ लाच मध्यवर्ती स्थान दिले आहे. या कविता संग्रहातील बहुतांशी कविता स्त्री भोवती, तिच्या सौंदर्याभोवती रुंजी घालताना दिसतात. वहीमधून स्त्री चित्रणाचा झालेला वावर प्रकषणे जाणवून येतो.

मी ज्वार

नवतीचा भार

अंग जरतार

ऐन हुरऱ्यात

तुम्ही नका जाऊ साजना ५ हिवाळी रात ५ त

(वही - कविता क्र. ५२)

किंवा

राजसा जवळी जरा बसा जीव हा पिसा तुम्हाविण बाई ५

कोणता करू शिणगार सांगा तरी काही

(कविता क्र. ५२)

अशा वर्णनातून स्त्रीच्या सौंदर्याबरोबरच महानोरांनी आपल्या कवितेतून शृंगार भावनेलाही साकारले आहे. महानोरांच्या लावणीचा घाट आणि थाट दोन्हीही वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्यातून त्यांच्या कवितेचे वेगळेपण निश्चितच अभिव्यक्त होते.

लाख डोळ्यांनी अंग माझ माटलं

राया माझ्या देहात काहूर पेटलं

किंवा

देह कोवळी डहाळी
नव्या नवतीची केळी
जरा तंग झाली चोळी
सभा झाल्यावरि तुवा जे पाहांलं
राया तुझ्या डोळ्यांना आभाळ गावलं

(वही कविता क्र. ५३)

‘वही’ तील अशा काही निवडक रचना पाहताना त्यांच्या कवितेमधून प्रेमभावना अधिकच गडद होत जातना पहायला मिळते. ‘रान’ आणि ‘स्त्री’या दोन्ही शब्दांवर महानोर सारखेच प्रेम करताना दिसतात. वही मधून स्त्री जीवनाची नाना रूपे रेखाटताना प्रेमभावनेबद्दल वाटणारी हुरहूर, चिंतनातील गूढणा, कुठेतदरी हरवून गेल्याची संवेदना, प्रेमसाफल्य, मिलन, अशा सान्याच भावभावनांचा संगम डोळ्यापुढे उभे राहतो.

झडीचे दीवस
जलदी शेजबाज करू
हावऱ्या जीवाला का
येते रात्रच पांघरू
यावर ‘ती’ म्हणते,
तुही असा कसा
नको ओटी पोटी धरू
पाळण्यात डोळे
जरा दिवा तरी सारू

अशा प्रकारे ‘स्त्री’ मनाची विविध स्पंदने टिपताना महानोरांचे व्यक्तिमत्त्व साकारत गेले आहे. महानोरांच्या कवितेतून विशेषत: लावणीसारख्या शुंगाराला जवळ करणाऱ्या रचनेतून येणारी स्त्री ही कवीची प्रेयसी नाही किंवा एखादी विशिष्ट स्त्री नाही किंवा तिचा प्रियकर म्हणून कविचा कोठे उल्लेखही आढळत नाही. त्यामुळे वहीतील स्त्री-चित्रणांच्या कवितेचे स्वरूप इतर कवितांपेक्षा भिन्न असल्याचे जाणवते. लावणीबोबरच ‘वही’मधून महानोरांनी काही सामाजिक कविताही लिहिल्या आहेत.

वही : सामाजिक कविता :-

महानोरांसारख्या रोमँटिक वृत्तीच्या कवीने 'रानातल्या कविते' मधून सहाव्या क्रमांकाची कविता, 'वही' तील पस्तीस क्रमांकाची कविता आणि त्यांच्या काही ठिकाणी आलेल्या सामाजिक आशयांच्या उल्लेखांतून आलेल्या कवितांमधून सामाजिक कवितेचे लेखन झाले आहे. महानोरांचीही सामाजिकता सलगपणे न राहिल्याने त्यावर फारसा विचार झालेला दिसत नाही.

महानोरांच्या कवितेतून झालेली ही सामाजिक कवितेची अल्पशी सुरुवात पावसाळी कवितेत थोड्याफार प्रमाणात का होईना जीवनानुभवाकडे वळलेली दिसते. त्यांच्या ह्या सामाजिक कवितेचा अधुनमधून झालेला आविष्कार म्हणजे 'प्रार्थना दयाघना' (१९९०) आणि 'गंगा वाहू दे निर्मळ' (२००७) अशा दीर्घ कविता संग्रहांच्या पायाभरणीच्या गर्भखुणाच होत असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

दिवा जळे दिवठणी

रोज काळीज कहाणी

भिंतीआड काळोखाच्या

डोळा ओथंबले पाणी

(वही, कविता क्र. १९)

यासारख्या कवितांमधून महानोरांच्या रानातल्या कवितेतून व्यक्त होणारा 'तरूण' आशय कधी कधी 'करूण' झाल्याचे दृष्टीक्षेपात येते. तंत्रज्ञानामध्ये आमुलाग्र बदल होऊन आज संगणकाच्या युगाची नोंद झाली असली तरी देखील जुन्या रुढी परंपरांच्या जोखडातून समाजव्यवस्थेमध्ये मात्र तसुभरही बदल झाला नाही. श्रीमंतीची श्रीमंतीलाच बसत चाललेली मगरमिठी आणि गरीबीच्या गरीबीकडेच होत चालेल्या वाटचालीतून निर्माण होणारी अभेद्य दरी रुंदावत आहे. अबोल स्त्रीकडे पाहिल्यानंतर तिच्या वाट्याला येणारा सासुरवास, कुमारी मातृत्व, जीवघेणा एकटेपणा, गर्दारिद्रिय पाहून महानोरांच्या कवितेतून समाजाची खंत आपोआपच बोलकी होते.

दुरस्थ डोंगरी

गर्द वळचणीच्या वाटा

जाई जुईच्या देठाशी

विखाराच्या काठा

कशासाठी देवा

तुङ्गा असा अटाहास
 कोवळ्या गर्भाला
 जन्माआधी वनवास (वही क्र. २९)

अशा कवितेतून व्यक्त होणारी आगतिकता पाहिल्यावर महानोरांच्या मनाचा दूसरा कप्पा उघडल्यासारखे वाटते. ‘वही : रानातल्या कवितांचा प्रतिध्वनी’ या नावातूनच रानातल्याच कविता वहीमध्ये असल्याचे स्पष्ट होत असले तरीही वहीमधील कविता रानातल्या कवितेच्या तुलनेत अल्पाक्षरी असून या कविता लोकगीत आणि लावणीच्या आकृतीबंधात येतात. कवितेला वेगवेगळ्या ढाच्यात बसवून सभोवतालच्या बदलांना सहज टिप्पणे मन लाभलेल्या महानोरांनी बसूवन मानवी मनाचे विविध पैलू आपल्या काव्यरचनेतून साकारलेले आहेत.

अल्पाक्षरत्व महानोरांच्या कवितेचा मोठा गुण आहे. त्यांच्या कवितेतून खेडे, रान तिथला निसर्ग, अशा वर्णनामुळे महानोरांची कविता ग्रामीण मातीशी-माणसांशी एकरूप झालेली दिसते. या अलौकिक भावावस्थेतून निर्माण झालेली काव्यातील प्रतिमासृष्टी, लोकगीतांतील लयी, भाषेचा अस्सलपणा, मातीशी गुंतलेल्या जीवांच्या सुख-दुःखांच्या प्रसंगांची नेमक्या शब्दातून केलेल्या अभिव्यक्तीतून महानोरांची कविता इतरांच्या कवितेपेक्षा निश्चितच वेधक ठरते.

‘पावसाळी कविता’ - सप्तरंगी उधळण :-

नभ उतरू आलं
 चिंब थर्थर ओलं
 अंग झिम्माड झालं
 हिरव्या बहारात (कविता क्र. ४२)

दांडाच्या पानात
 चिमण्या न्हातात
 पंखभर
 उडाल्या
 जास्वंदी
 चांदणी बनात
 नागव्या उन्हात

अशा या शब्द गुंफणेतून महानोरांनी निसर्गातील सप्तरंगाची चौफेर उधळण करत पावसाळी कविता आपणासमोर मांडल्या आहेत. मुळातच निसर्ग सौंदर्याचे आस्वादक असणाऱ्या महानोरांना ‘पावसाळ’ एक पर्वणीच ठरतो.

पावसाळी कवितांमधून पाण्याचे रंगतरंग, रंगांचे संकेत, रम्य संध्याकाळ, रिमझिम कोसळणाऱ्या सरी, रानाच्या पांदीतून सुटणारा गार वारा असे बहुतांशी वर्णन कवितेत आल्याने महानोरांच्या कवितेचा विविधांगी आविष्कार आविष्कृत होताना दिसतो.

‘पावसाळी कवितेतील’ बन्याचशा कविता प्रेमभावनेशी निगडीत आहेत. स्त्री आणि निसर्गावर सारखेच प्रेम करणाऱ्या महानोरांच्या अंगाअंगात निसर्ग भिनला असल्याने त्यांच्या प्रत्येक कवितेतून निसर्ग व्यापलेला आहे.

महानोरांना स्त्री आणि निसर्गाबद्दल असणाऱ्या आवडीबरोबरच राजबन्धी पाखरू, सकवार, चावळ अशा शब्दांबद्दल विशेष प्रेम दिसून येते. म्हणूनच हे शब्द त्यांच्या कवितेतून पुन्हा पुन्हा येतात. पावसाळी कवितेतून प्रेमासक्त निसर्गाचे चित्र रेखाटताना महानोरांनी मानवी भावजीनाच्या विविध भाववृत्ती चित्रित केल्या आहेत.

गीतकार महानोर : -

कल्पकतेचा वरदहस्त लाभलेल्या महानोरांनी ‘जैत रे जैत’, ‘सर्जा’ अशा चित्रपटांसाठी गीतरचना केली असून या गीतरचनेतून आपल्या अनुभवाला प्रकट करण्याचा प्रयत्न केल्याचे महानोर सांगतात. ही गीते पावसाळी कविता या कवितासंग्रहात समाविष्ट केलेली अहोत.

‘जैत रे जैत’, ‘सर्जा’ अशा काही मोजक्या चित्रपटांसाठी गीतरचना केलेले ना. धों. महानोर आपण चित्रपटगीतकार कसे झालो याचे सविस्तर उत्तर देताना म्हणतात, “सिनेमाच्या गाण्यांकडे वळलो ते हृदयनाथ मंगेशकरांमुळे. मंगेशकरांनी मला एक म्युझिकल पिक्चर करावयाचा आहे, त्यासाठी तुम्ही गीते लिहावित अशी इच्छा आहे असे पत्र पाठविले. मी तब्बल दोन महिने त्या पत्राचे उत्तर देखील पाठविले नव्हते. मला त्यात जरा जोखीम वाटत होती. चित्रपट हे एक तर माघ्यमही वेगळे आणि शिवाय त्याने चित्रपटाचे भवितव्य ठरणार असल्यामुळे अशा चित्रपटासाठी गाणी लिहिणे हे एक साहसच होते. कवि म्हणून बन्यापैकी नावारूपाला आलेलो असल्यामुळे गाणी जमली नसती तर ते योग्य झाले नसते”

‘जैत रे जैत’ मध्ये अनुभव आणि शब्द यांचा तोल सांभाळण्याचा एक प्रयत्न करून पाहिला.
 ‘जांभूळ पिकल्या झाडाखाली ढोल कुणाचा वाजे जी’ सारख्या ओळी संगीत आणि शब्द यांचा समतोल राखतात, असे मला वाटते. जात्यावरची गाणी, लावणी, पोवाडा आदी जुन्या मराठी काव्यांचे संस्कार माझ्या मनावर असल्यामुळे शब्दांया, लर्यांचा सांभाळ कसा करावा याचे भान मला होते. ‘जैत रे जैत’ ची मागणी सहजगत्या लिहून झाली आणि मी चित्रपट गीतलेखक झालो.’^७

त्यांच्या या प्रसिद्ध गीत रचनेतून प्रियकरावरील प्रेमाने, त्यांच्यातील एकजीवपणामुळे त्याच्या ढोल वाजवण्यावर वेडीपिसी होऊन झिम्मा फुगडीचा ताल धरणाऱ्या प्रेयसीचे वर्णन

जांभुळ पिकल्या झाडाखाली
 ढोल कुणाचा वाजे जी
 वादळवेडे पाय कुणाचे
 झिम्मा फुगडी झाले जी (पावसाळी कविता क्र. ४१)

अशा वेधक शब्दात करून मराठी मनावर महानोरांनी आपला वेगळा ठसा उमटवला आहे.

प्रेमप्रपंचात झालेल्या थोड्याशा कुरबुरीने
 नको लाघट बोलू
 उंग आभाळ झेलू
 गाठ बांधता शालू
 तुझ्याच पदरात (पावसाळी कविता क्र. ४२)

असे सांगून ‘ती’ त्याला म्हणते,

पीक करपले
 पक्षी दूर गेले
 गळणाऱ्या झाडांसाठी
 मन ओथंबले
 मी रात टाकली
 मी कात टाकली
 मी मुडक्या संसाराची बाई लाज टाकली (पावसाळी कविता क्र. ४३)

अशा वर्णनातून महानोरांनी विरहामुळे आगतिक झालेल्या प्रियेचे मोजक्याशब्दात रेखाटलेले शब्दचित्र आजही मराठी माणसाची आवड कायम ठेवून आहे.

अंजिठा : एक नवा पैलू :-

‘अंजिठा’ खंडकाव्याच्या निमित्ताने महानोरांनी त्यांच्या काव्यप्रवासात एक नवा टप्पा मांडला आहे. मेजर गील आणि बंजारी जातीची, आदिवासी समाजातील पारू यांचे जंजिन्याचया साक्षीने घडलेले प्रेमशिल्प प्रस्तुत खंडकाव्यातून भावसत्याद्वारे प्रकट झालेले आहे.

सामान्यतः ‘सात्मक जीवनदर्शन’ घडविणारे हे ललित वाइमय अशी ललित साहित्याची व्याख्या केली जाते. ‘खंडकाव्य’ हा एक ललित वाइमयप्रकार असल्याने हे लक्षणर्ही त्याला लागू पडते. इतर ललित साहित्याप्रमाणेच रसात्मक जीवनदर्शन हा खंडकाव्याचा प्राण असून तो एक स्वतंत्र-स्वयंपूर्ण आविष्कार आहे. खंडकाव्यामधून घटणाच्या प्रसंगापेक्षा घटनेतील व्यक्तींच्या भावनेला अधिक महत्त्व असते. हा भावनाविष्कार वस्तुनिष्ठ असून तो अनेक स्वैर मनांचा प्रकट आविष्कार आहे.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी ‘मेघदूत’ या खंडकाव्याचे ‘मेघदूत नामकाव्य’ असे १८६५ ला केलेले रूपांतर, १८६७ स्कॉटच्या ‘Lady of the Lake’ काव्याच्या आधारे प्रसिद्ध झालेले ‘दैवसेनी’ काव्य, १८६९ मधील महादेव मोरेश्वर कुंटेकृत ‘राजा शिवाजी’ हे मराठीतील पहिले स्वतंत्र ऐतिहासिक खंडकाव्य, त्याचबरोबर ‘श्रीमंत नारायण पेशवे यांचा वध ?’ (गो. बा. कानिटकर), ‘नारायणबळी’ (पां. गो. पारखी), ‘थोरले माधवराव पेशवे यांचा मृत्यू ?’ (वामन दाजी ओक) अशा अनेक काव्यांची परंपरा या वाइमयप्रकाराला लाभलेली आहे.

खंडकाव्यामधून आलेल्या पात्रांच्या मनातील भावना, त्यांच्या कल्पनेतून साकारणारे एखाद्या घटनेचे वस्तुनिष्ठ रसोत्कट दर्शन, ऐंद्रिय अनुभूती, लयबद्ध आणि भावपोषक नाट्ययुक्त केलेल्या पद्यारचनेतून खंडकाव्य आकार घेते.

निसर्गावर भरभरून प्रेम करणाऱ्या किंबहुना निसर्ग म्हणजे ना. धों. महानोर आणि ना. धों. महानोर म्हणजे निसर्ग असे समीकरण बनलेल्या महानोरांनी अंजिठाचा मनोहारी मूर्तिमंत पहाड डोळ्यासमोर उभा करून, त्यांच्या साक्षीने घडलेल्या रॉबर्ट गील आणि पारूच्या प्रेमकथेद्वारे पुन्हा एकदा निसर्ग आणि प्रेमभावनेवरील आपली पकड कायम असल्याचे सिद्ध केले आहे. त्या निमित्ताने त्यांनी एक सप्तरंगी आविष्कार वाचकांपुढे उभा केला आहे.

अजिंठा

अद्भूत भव्य दिव्य स्वप्नातला
 प्रतिभावंताच्या छिन्नी छिन्नीतला
 जगडव्याळ चिरंतन नाजुक रेषांमधला
 रंगांच आभाळ साठवून दगडांवर
 कभिन्न कातळातलं जगभराचं दुःख
 घोटवून निर्यमक बुद्धांच्या कहानीत
 शांत सचेतन
 पदभासनातल्या गाभान्यातला

(अजिंठा, पृ. क्र. १८)

अशा शब्दांतून देखण्या आणि पाहता क्षणीच मनाला भुरळ पाडणाऱ्या अजिंठ्याचे वर्णन करून प्रस्तुत प्रेमकथेचे स्थलचित्र महानोरांनी रेखाटले आहे.

हत्तीवर बसून आलेल्या प्रतिभावंत चित्रकार मेजर गीलला अजिंठ्याच्या शिल्पसौंदर्याने भुरळ पडते.

एक
 दोन
 तीन
 झपाटून गेलेला रॉबर्ट गील
 पाचसहा महिन्यात
 डोळे तरवटलेले
 नव्या रंगाचा शोध
 नवा रंग
 नवी रेषा
 भिंतीवरली नवी चित्र
 त्यातलं अफाट सामर्थ्य
 तो त्याच्या देशीच्या राजाचं
 पन्न वाचून पुन्हा बहरतो

नवं आव्हान झोलून
रोज नवे रंग मिसळतो
दिवसरात्र मोहून टाकणाच्या अंजिंठ्यात
तो मंत्रमुग्ध बैचेन
कागदांवर रंग उभारताना (अंजिठा पृ. क्र. ३०/३१)

अंजिंठ्याच्या कलाकृतीची प्रतिकृती करून जगाचे काम करणारा गील रंगांच्या किमया करीत अंजिंठ्याचे अफाट सामर्थ्य कुंचल्याच्या साहाय्याने कागदांवर उभे करताना झपाटून गेला आहे. त्यावेळी त्याच्या आयुष्यात ‘पारू’ नावाचे एक ‘शिल्प’ येते, ती त्याची होते. त्याच्या चित्रांना प्रोत्साहन देते, त्याच्या अवघ्या कलेची ‘ती’ प्रेरणाच होऊन जाते. तिच्यामुळे त्याला जगाचा विसर पटून, त्याच्या डोळ्यात जग जिंगण्याची ताकद येते. त्याच्या जगाला गवसणी घालण्याच्या ‘गरुडझेपेला’ ती त्याच्या पंखातील बळ होऊन जाते.

तो पारूच्या डोळ्यात पाहतो डोळे टाकून
लेण्यांच्या समोरच्या टेकडीवर बांधल्या
त्याच्या झोपडीत राहिलेले रंग गिरवतो
कधीतरी अंजिठा गावाला जाण-येण निमित्तमात्र
इथल्याच झाडातून जंगलातून भटकणं दूरवर
पारूच्या सहवासात. त्याच्या आयुष्यात
एक अनोखी दरवळ (पृष्ठ क्र. ५१)

पारूच्या सहवासात गीलच्या आयुष्याला बहर येतो. बुद्धाच्या साक्षीने पारूबरोबर तो विवाहबद्ध होतो. निळ्या डोळ्यांचा गोरा-भुरा गील आणि पारू यांचे प्रेम तीचा भाऊ, तीचा समाज नाकारतो. फरिदापूरला एका बड्या धेंडाने तीच्यावर बलात्कार केला आणि पारू समाजाकडून वाळीत पडली, पण गीलमधील माणुसकीने, गीलच्या प्रेमाने तीचेही आयुष्य आनंदी होते. तीच्यासाठी भेटवस्तू घेऊन आलेला मेजर गील जेव्हा पारूच्या झोपडीजवळ येतो तेव्हा

तो कावराबावरा
झोपडीच्या आत दाराशी निशब्द झोपलेली पारू
इथून कायमची

घातपाताची कुठल्या विषबाधेची

किंकाळी झोपड्यांमधून (पृष्ठ क्र. ७६)

अशा शब्दांतून पारुचा शेवट व्यक्त केला आहे.

गील पारुच्या प्रेमकहाणीला येथे वेगळे वळण लागून एवढे थोडे होते म्हणून की काय गीलच्या चित्रांचे इंग्लंडच्या ‘क्रिस्टल पॅलेस’ मध्ये भरलेल्या भव्य प्रदर्शनाला चोविसाव्या दिवशी आग लागते आणि निधड्या छातीचा, पहाडासारखा गील आयुष्यातून कोसळतो.

असा आशय असलेल्या या प्रेमकथेतून महानोरांनी पारु-गील यांच्या मनोभावनेचे निसर्गाच्या माध्यमातून उत्कट चित्रण केले आहे. खंडकाव्यातील त्यांची व्यक्तिचित्रणे साक्षेपी असून एक आदर्श प्रेमकहाणी त्यांनी वाचकांसमोर ‘खंडकाव्याच्या’ रूपाने मांडली आहे.

इतर :-

‘पक्ष्यांचे लक्ष थवे’ हा ना. धों. महानोर यांच्या शंभर कवितांचा संग्रह उत्तम क्षीरसागर यांनी १९९० साली संपादित केला. या संग्रहात अगोदर प्रसिद्ध झालेल्या काव्यसंग्रहातील काही कवितांबरोबरच काही नवीन कविताही प्रसिद्ध केल्या आहेत.

निसर्ग, स्त्री यांच्या वर्णनाबरोबरच महानोरांनी या संग्रहातील कवितांमधून करूण घनाला पिकपाण्यासाठी, खेड्याच्या समृद्धीसाठी विनवणी केली आहे.

जगाला प्रेम अर्पावे : हृदयस्पर्शी भावकविता :-

ना. धों. महानोर यांचा २००५ साली पॉप्युलर प्रकाशनने प्रकाशित केलेला ‘जगाला प्रेम अर्पावे’ हा कवितासंग्रह म्हणजे खरा तो एकची धर्म, जगाला प्रेम अर्पावे म्हणून आपले सारे आयुष्य जगासाठी, इतरांसाठी वाहून नेणाऱ्या साने गुरुर्जींची काव्यमय ओळख आहे. साने गुरुर्जींच्या जीवनावरील हृदयस्पर्शी भावकवितांना हा व्यक्तिचित्रणात्मक संग्रह म्हणजे कविवर्य ना. धों. महानोरांच्या प्रतिभेचा एक हृदयस्पर्शी आविष्कार आहे. उत्तरोत्तर अधिक वास्तवाभिमुख व चिंतनशील होत जाणाऱ्या त्यांच्या काव्यप्रवासातील हा भावकविता संग्रह एक महत्वाचा टप्पा ठरतो.

निसर्गाच्या कुशीत वसलेल्या कोकणामध्ये साने गुरुर्जींचा जन्म झाला. या जन्मभूमीचे व त्या घराच्या परिसरातील कोकण वर्णन महानोर नितळ शुभ्र आकाश, तांबडी भुई, हिरवे सुंदर डोंगरमाळ, तिथल्या घाटदार वळणवाटा, सारं काही पोटात गिळून शांत बसणारा निळाभोर अथांग समुद्र अशा शब्द साक्षीने करतात.

शिकण्यासाठी म्हणून सानेगुरुजी पुण्यात आल्यावर घर सोडून ते पहिल्यांदाच बाहेरगावी पडल्याने गावाकडच्या आठवणीने सुरवातीस त्यांचे मन व्याकुळ होत. परंतु ते निर्धार करून शिक्षणाच्या ध्येयाने तेथेच राहतात. अखंड वाचन, लेखन, श्रवण करत साने गुरुजींनी बी.ए. ही पदवी मिळवली. पदवी संपादन केल्यानंतर मात्र गुरुजींना पुण्यामध्ये राहू वाटत नाही. त्यांचे मन खेड्याकडे, लहान मुलांकडे, तापीकाठच्या गावाकडे, तत्त्वज्ञान मंदिराकडे ओढ घेते.

प्रस्तुत भावकवितेमधून सकलांना माया-प्रेम द्यायला शिकवणारी, गरीब माणसांसाठी जगायला शिकवणाच्या आईच्या पुण्याई आपल्या पाठीशी असल्याच्या विश्वासाने सानेगुरुजी त्यांची पुढील वाटचाल करतात. अंमळनेरच्या छोट्या विद्यालयातील गरीब शेतकऱ्यांच्या मुलांबरोबर, त्यांना गोष्टी सांगण्यात, शिकवण्यात ते रंगून जातात. सानेगुरुजी तापी काठच्या खेड्यांशी, तिथल्या माणसांशी त्यांच्या जिव्हाळ्याने गुंततात. त्यानंतर साने गुरुजींनी स्वातंत्र्य लढ्याच्या हाकेला ओ दिली आणि समर्पण भावनेने सत्याग्रहात उडी घेतली. धुळे, नाशिक आदी ठिकाणी तुरऱ्या वाच्या भोगल्या. याच तुरऱ्यात सोबतच्या मित्रांना श्यामच्या गोष्टी सांगितल्या. त्याचे वर्णन महानोर ‘काळोखाला अक्षरांचा नवा गंध आला’ या एका ओळीतून करतात. खरा तो एकची धर्म, जगाला प्रेम अर्पवे अशा शब्दातून साने गुरुजींच्या मनातील कोमल भाव व्यक्त होतो. तरुणांच्या हृदयात देशभक्तीची ज्योत प्रज्वलीत करणारे, त्याचबरोबर छातीवर गोळ्या झेलणाच्या शिरीषकुमारच्या बलिदानामुळे विव्हल झालेले साने गुरुजी प्रस्तुत भावकवितांमधून भेटतात.

भारतीय संस्कृती ही बुद्धिमान संस्कृती आहे. भारतीय संस्कृतीत ज्ञानाहून दुसरं काही पवित्र नाही.

भारतीय संस्कृती म्हणजे अनंताकडे जावे
चिखलातून कमळाकडे जाणे
विकारातून विवेकाकडे जाणे (जगाला प्रेम अर्पवे, पृ. ३६)

अशा शब्दातून महानोर साने गुरुजींच्या प्रभावी लेखणीने भारतीय संस्कृतीचे जे विशाल स्वरूप रेखाटले आहे त्याचे आपल्या शब्दातून वेधक वर्णन करतात.

देशाची फाळणी झाली, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर गुण्यागोविंदाने हा देश नांदण्याच्या आशेला कारणे कोणतीही असोत एक तडे गेल्याचे आपणास प्रकषणि जाणवते. एकरूपतेच्या भावनेऐवजी परस्परांची अंतःकरणे दुर्भंगल्याचेच चित्र सार्वत्रिक स्तरावर पाहण्यास मिळू लागले. यामुळेच उठलेल्या द्वेषापोटी म. गांधींजी निर्धृण हत्या झाली. यावेळी हाडामासाच्या माणसाचा खून करता आला तरी

गांधीजींच्या विचारांचा, सार्वभौम सत्याचा खून करता येणार नाही. सेवादलातील तस्तु तस्तु प्रकाश देण्यासाठी सानेगुरुजींनी उभारलेल्या ‘साधना’ व्यासपीठावरील हा महत्वपूर्ण विचार या भावकाव्यातून आविष्कृत होताना दिसतो. याच काळात गुरुजींच्या लेखणीला बहर आलेलाही दिसून येतो.

हजारो तस्तु तस्तु बलदंड हात इथं एकत्र बांधूया
आंतरभारतीनं जोडूया मनं, पाहू या नवी स्वप्नं

अशा शब्दात महानोरांनी गुरुजींचे मनोगत व्यक्त केले आहे.

खानदेशाच्या मातीत आपल्या कार्याला वाहून नेहणाऱ्या गुरुजींना पुतण्या, वहिनी इ. आप्तस्वकियांच्या जाण्याचे दुःख जिव्हारी लागून त्यांचे मन विव्हल होते. चित्रविचित्र स्वप्ने पदू लागतात. असेच एक स्वप्न म्हणजे रेल्वे रूळाखाली चिरडलेले बालकवी या अशुभ स्वप्नानंतर गुरुजींना मृत्युबद्दल वाटणारी ओढ अधिकच तीव्र होत जाते आणि शेवटी मेधाभुवनात सान गुरुजी जीवनाचा अंत करून टाकतात.

गेली ज्योत विझून मंदिर सूने अंधारले भोवती
पणतीचे तिमिरात अश्रू उरले, उरल्या ओल्या स्मृती
सकलांच्या न्हदयांतरी अजुनिही करूणार्त तू माऊली
राष्ट्राचा वटवृक्ष तू दाट तरीही करपून गा साऊली

उपरोक्त घटनेवर अशा काव्यपंक्ती योजून महानोरांनी साने गुरुजींच्या जीवनप्रवासावरील हृदयस्पर्शी भावकवितांचा शेवट केला आहे.

एकूणच कोकणातील रम्य वातावरणातून बाहेर पडून खानदेशातील निष्पाप, निराधार मुलांना मायेचा पांघर घालण्यात साने गुरुजींनी आपले अवघे आयुष्य वेचलेले आहे. या समाज कार्याबरोबरच गांधीजींच्या प्रेरणेने स्वातंत्र्य लढ्यातही ते सहभागी झाले होते. स्वातंत्र्यानंतर सुद्धा त्यांचे कार्य ‘साधना’, ‘राष्ट्रसेवादल’ इ. च्या रूपाने अखंडपणे चालू राहिले पण स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर झालेल्या दंगलीमुळे साने गुरुजींच्या मनाला वेगळीच पोखरणी लागली आणि मृत्युबद्दल तीव्र ओढ वाटू लागली. एका बाजूला साने गुरुजींच्या स्वभावातील मृदूपणा आणि दुसऱ्या बाजूला अन्यायाविरुद्ध पेटून उठणारे साने गुरुजी या दोन्हीही दृष्ट्या मानसिक पातळीवरील उठणारे तरंग महानोरांनी या भावकवितांमधून नेमकेपणाने व्यक्त केलेले आहेत.

पळसखेडची गाणी : एक संकलन :-

पळसखेड हे महानोरांचे गाव. महानोर लहानाचे मोठे येथेच झाल्याने, इथल्या वातावरणाचा, संस्कृतीचा संस्कार महानोरांच्या मनावर निश्चितच झालेला दिसून येतो.

डॉ. हेमलता गायकवाड यांनी आपल्या ‘आधुनिक मराठी ग्रामीण कविता’ या पीएच. डी. प्रबंधातून “आधुनिक मराठी ग्रामीण कवितेचा मानदंड” असा ना. धों. महानोरांचा केलेला उल्लेख महोनारांची ग्रामीण जीवनाच्या तळाशी असलेल्या नाळेची साक्ष ठरणारा आहे. सामान्यतः ज्या गीतांचा कर्ता अनामिक असतो व जी गीते केवळ मौखिक पद्धतीने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे येतात, आणि सण, उत्सवांवेळी खेळ्यापाड्यातून गायली जातात त्या गीतांना ‘लोकगीत’ असे म्हणतात.

महानोरांच्या पळसखेडमध्ये ही अशी गाणी म्हटली जात असल्याने लहानपणापासून महानोरांनी ती ऐकल्याने त्याबद्दल महानोरांना एक विशेष आकर्षण आहे. खेडोपाडी अशी गाणी म्हणजे करमणुकीची साधनेच असतात. सण-उत्सवांवेळी एकत्र येऊन अशी गाणी म्हटली जातात. महानोरांची आई गावातील इतर बायका एकत्र येऊन जात्यांवरून दळण दळताना,

“देवा सूर्यनारायणा नित नेमानं उगवा
महा कपाळीचं कुकू साता जन्मात टिकवा”

अशा स्वरूपाच्या ओव्या गात असत. ह्या ओव्या, ही लोकगीते म्हणजे आपल्या गावचे वैभव आहे. हे ओळखून त्यांनी आपल्या गावातून या ओव्या व गीते संकलित केली आहेत.

हे संकलन करताना महानोरांनी मोठ्या निष्ठेने गावभर फिरून ओव्यांच्या रचनेतील विस्कळीतपणाबद्दल शंका विचारून, काही शृंगारिक ओव्यासंदर्भात गावातील बायका बोलत नसल्याने त्यांच्या सासूकडून किंवा अन्य जेष्ठांकडून त्या ओव्या त्यांनी संकलित केल्या आहेत. त्यातील ओवीची रचना साधी, लवचिक आणि मुक्त बांधणीची असून चार-चार ओळींच्या कडव्यांची एक-एक ओवी आहे.

‘पळसखेडची गाणी’ या लोकगीतांच्या संकलनात १) ओवी सोळा गाणी, २) झोपाळ्यावरची गाणी (झिम्मा फुगडी) - सोळा गाणी, ३) वही - ढोलकी खंजेरीचं गाण - (सोळा गाणी) ४) भारूड - दोन गाणी अशी एकूण पन्नास लोकगीते या संकलनात समाविष्ट केलेली आहेत. या लोकगीतांमुळे च मी कवि झाल्याचे सांगून ही लोकगीते म्हणजे माझ्यातील कवीची प्रेरणा असल्याचे महानोर सांगतात.

शब्दांची, अनुभवांची, भावभावनांची अतिशय घाटदार बांधणी असलेल्या या लोकगीतांचे संकलन करून आपल्या गावाचे वैभव जपण्याबरोबरच लोकसाहित्याच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने महानोरांनी एक ‘संकलक’ म्हणून अतिशय महत्वपूर्ण काम केले आहे.

‘ना. धों. महानोर यांच्या दीर्घ कवितांचा अभ्यास’ हा विषय प्रस्तुत एम. फिल. पदवीच्या संशोधनासाठी निवडला असल्याने महानोरांच्या अनुक्रमे १९९० आणि २००७ साली प्रकाशित झालेल्या ‘प्रार्थना दयाघना’ आणि ‘गंगा वाहू दे निर्मळ’ या दोन दीर्घ कविता संग्रहांचे विवेचन पुढील प्रकरणातून येणारच आहे.

सारांश :- केशवसुतांपासून सुरु झालेल्या ग्रामीण कवितेच्या वाटचालीत उत्तरोत्तर आमुलाग्र बदल होत जाऊन तीने आज वास्तववादी चित्रणाची कास धरलेली दिसून येते. ग्रामीण कवितेमधून खन्या अर्थने ग्रामीण जनजीवनाचे, तिथल्या सुख-दुःखांचे वर्णन प्रामुख्याने ना. धों. महानोर, इंद्रजित भालेराव, विठ्ठल वाघ, श्रीकांत देशमुख, प्रकाश होळकर, सोपान हळमळकर, राजन गवस इ. कर्वींनी अत्यंत तळमळीने केलेले आहे.

ग्रामीण कवितेत वेगळा ठसा उमटवणाऱ्या ना. धों. महानोर यांनी आपल्या कवितांमधून अत्यंत प्रभावी आणि परिणामकारक शब्दातून ग्रामीणतेचे यथार्थ चित्रण केलेले पाहावयास मिळते. रानविश्व हे त्यांच्या कवितेचे भावविश्व असून महानोरांची कविता लोकगीतांच्या अंगाने प्रकट होते. निसर्गाचा मानवी मनावर असणारा प्रभाव व त्याचे आविष्कृत झालेले सुंदर रूप यांची ही कविता साक्ष ठरते. बालकवी, ना. घ. देशपांडे यांच्या वृत्तीची रोमँटिक कविता लिहून महानोरांनी ‘रानातल्या कविता’ पासून आपल्या काव्यप्रवासाच्या वाटचालीस सुरुवात केली असून नंतर त्यांच्या ‘वही’ मधून रानाची पाश्वर्भूमी लाभलेल्या निसर्गाचे वेधक चित्रण करणाऱ्या कवितांबरोबरच लोकगीतांच्या लयींच्या काही कविता आल्या आहेत. रोमँटिक वृत्तीकडे झुकलेल्या महानोरांच्या कवितेने ‘पावसाळी कविते’ तून सामाजिकतेकडे आपला कटाक्ष टाकण्याबरोबरच चित्रपट गीतांच्या लिखाणातून नवी वाट धुंडाळली आहे. अंजिठा खंडकाव्याच्या निमित्ताने महानोरांची कविता पुढे आलेल्या ‘प्रार्थना दयाघना’, ‘गंगा वाहू दे निर्मळ’ अशा दीर्घ कविता संग्रहांची पायाभरणीच ठरलेली दिसून येते.

एकूणच स्फूट कवितेकडून वास्तववादी दीर्घ कवितेकडे होणारा महानोरांचा काव्यप्रवास ग्रामीण जीवनाचा जवळून अनुभव असल्याने झाला असून ग्रामीण मनाचा भाव आविष्कृत करणाऱ्या त्यांच्या कविता निश्चितच प्रभावी आणि परिणामकारक ठरणाऱ्या आहेत.

निष्कर्ष :-

१. साठेतरी मराठी ग्रामीण कविता बहुकेंद्री आहे. तिचा विस्तार विविध केंद्रातून, विविध दिशांनी विस्तारीत गेला आहे. केवळ कोणत्याही एका कवीच्या वैचारीक केंद्राभोवती वर्तुळ न करता तिने वैचारिक, सर्वस्तरीय जाणिवांच्या विचारांसह आपली वाटचाल केलेली आहे.
२. सुरुवातीच्या काळात लिहिलेल्या ग्रामीण कविता बहुतांशी नागर भागातील कवींनीच लिहिलेल्या आहेत. त्यात अनुभवाशिवायच केवळ हौसेसाठी व रुचीपालट म्हणून केलेले ग्रामीण जीवनाचे कृतक व काल्पनिक चित्रण प्रकषणे निर्दर्शनास येते.
३. आनंद यादव, ना. धों. महानोर, विडुल वाघ या त्रयींनी मराठी ग्रामीण कवितेच्या विश्वात आपल्या लेखणीतून वेगवेगळी छाप उमटविली आहे. पुढे महानोरांच्या कवितेचा अनेक कवींवर प्रभाव दिसून येतो.
४. रान-शेती, निसर्ग हा ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य घटक असून महानोरांच्या कवितेचे त्याच्याशी अतूट नाते दिसून येते.
५. रोमांटिक वृत्तीला सादर घालणाऱ्या महानोरांच्या सुरुवातीच्या स्फूट कवितांमधून त्यांनी आपल्या शृंगार भावनेच्या अभिव्यक्तीसाठी निसर्ग प्रतिमांचा आधार घेतल्याचे स्पष्ट होते.
६. ना. घ. देशपांडे यांच्या कवितेशी महानोरांच्या कविता समरूप वाटत असल्या तरीही त्या एकरूप मात्र निश्चितच ठरत नाहीत.
७. ‘पावसाळी कविता’ या कविता संग्रहामधून अल्प प्रमाणात का होईना महानोरांनी आपल्या कवितेतून सामाजिक आशयाच्या कवितांच्या रचना केल्या आहेत. जीवनानुभवाबद्दल विचार करणाऱ्या, सामाजिक भान जपणाऱ्या ह्या कवितांचा झालेला आविष्कार म्हणजे महानोरांच्या पुढे आलेल्या ‘प्रार्थना दयाघना’ त्याचबरोबर ‘गंगा वाहू दे निर्मळ’ या कविता संग्रहातील दीर्घ कवितांच्या पायाभरणीच्या गर्भखुणाच ठरल्या आहेत.
८. ना. धों. महानोरांची कविता उत्तरोत्तर अधिक वास्तवाभिमुख व चिंतनशील झालेली दिसते.

संदर्भ

१. ठाकूर रवींद्र : ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, (संपा.) चंद्रकुमार नलगे, या ग्रंथातील 'मराठी ग्रामीण कविता' लेख, सुरेश एजन्सीज, पुणे १९९६, पृ. क्र. १२०
२. यादव आनंद : ग्रामीण साहित्य आणि वास्तव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९३, पृ. क्र. १३१
३. ठाकूर रवींद्र : ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, उ. नि. पृ. क्र. १२३
४. क्षीरसागर उत्तम (संपा.) : पक्षांचे लक्ष थवे - प्रस्तावना, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९०, पृ. क्र. ६५
५. सार्वेकर कैलास : मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास, (महानोर यांचा आत्मनिवेदनात्मक अभिप्राय), मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती आकटोंबर १९९९, पृ. क्र. १४०
६. सार्वेकर कैलास : तत्रैव (जोग वि. स. यांचा अभिप्राय)
७. गायकवाड हेमलता : गगनाला पंख नवे, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, जानेवारी २००१, पृ. क्र. ९५

-----x-----